

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477.51) «10»

Олег Васюта

КУРГАН ЧОРНА МОГИЛА В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ МИНУЛОГО ТА СУЧАСНОСТІ

Майже сто п'ятдесят років тому у Чернігові були проведені археологічні розкопки кургану Чорна Могила. За наступний період дослідники розглянули різні питання, пов'язані з цією пам'яткою. Дана стаття присвячена огляду висновків, до яких дійшли науковці у процесі її вивчення.

Ключові слова: Чорна Могила, курган, поховання, обряд, ритон.

На території міста Чернігова біля Свято-Успенського Єлецького монастиря знаходиться курган Чорна Могила, який дослідниками вже давно визнаний унікальною давньоруською поховальною пам'яткою дохристиянської доби. Передусім вражають розміри даного насипу. Його висота сягає 11 м, довжина по колу – 125 м, а діаметр в основі становить близько 40 м. Свого часу курган також оперізував рів завширшки до 7 м. Для епохи середньовіччя на теренах Східної Європи такі розміри є рекордними. Як свідчать відповідні розрахунки, на спорудження цієї поховальної пам'ятки було витрачено 1500 людиноднів праці [1, с. 197].

Чорна Могила разом з іншими чернігівськими старожитностями привернула увагу дослідників ще у кінці XVIII ст., але без археологічного вивчення даний курган для них досить довгий період залишався нерозв'язаною загадкою. Наприклад, із цього приводу О. Ф. Шафонський у той час відзначив: «Назву Чернігова по різному письменники виводять. Одні приписують це засновнику та володільному його Князю, Чорним названим, якому на честь та пам'ять за отриману над Козарами перемогу, мешканці міста Чернігова на тому місці, де він під містом похований, насипали велику могилу і назвали її чорною» [2, с. 247]. Однак перед цим дослідник підкреслив, що «все це на одному здогаді засноване» [2, с. 242]. Подібну необізнаність стосовно Чорної Могили у середині XIX ст. також констатував і М. А. Маркевич: «За огорожею монастиря (Єлецького. – **О. В.**), зі сходу, у садку, що йому належить, зберігся залишок давнини, який даремно силкуються пояснити; то високий курган, який вважають могильним насипом – одні над Всеволодом Святославичем Чермним, інші над якимось князем сіверянським часів поганських» [3, с. 28].

Інформативна ситуація щодо Чорної Могили прояснилася тільки після її археологічного дослідження, яке у 1872-1873 рр. здійснив Д. Я. Самоквасов. Проведені розкопки виявили, що даний курган являє собою давнє захоронення кількох людей, похованих за обрядом тілоспалення. Крім того, також була зібрана величезна колекція різноманітних знахідок: побутові та господарські речі (рештки відер, точильні камені, ключі, замки, долота, серпи, пряслице, кістяні виробы), прикраси, металеві посудини (одна утримувала гральні кістяні «бабки» та бронзову битку, інші – кістки барана),

© Васюта Олег Олегович – заступник завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

великі ритуальні ножі, кінська зброя, фігурка божка, зброя та військові обладунки (два мечі, шабля (?), бойова сокира, списи, стріли, два шоломи, дві кольчуги, рештки щита), три золоті монети. На додаток до цього, родзинкою отриманої колекції стали два великі турячі роги зі срібним окуттям, в одного з яких останнє являло собою складну композицію [4, с. 4-36].

Від часу археологічного вивчення Чорної Могили минуло вже майже сто п'ятдесят років, протягом яких дане поховання неодноразово привертало увагу науковців. Як свідчать останні доробки, цей інтерес до Чорної Могили не вщухає також і в наші дні. Відтак, за даний період дослідниками було розглянуто досить широкий спектр питань, пов'язаних з цією пам'яткою, а саме: реконструкція елементів обряду поховання і визначення кількості похованих; датування захоронення та соціальний статус і етнічна приналежність «господаря поховання»; кульгове та сакральне значення самого кургану; визначення й інтерпретація окремих знахідок з поховання; походження та зміст складної композиції на срібному окутті одного з турячих рогів.

Реконструкція обряду поховання та кількість похованих. Археологічні розкопки Чорної Могили засвідчили, що тут знаходилося захоронення, здійснене за обрядом кремації, але відносно того, яким чином у даному випадку відбулося це тілоспалення, дослідниками були запропоновані різні точки зору. Стосується це і кількості похованих у Чорній Могилі.

Д. Я. Самоквасов, автор розкопок, за своєю класифікацією відніс Чорну Могилу до так званих «курганів з вогнищами» [5, с. 14]. Відносно останніх він зазначив: «Згідно з обрядом поховання, відновленому розкопками курганів з вогнищами, на вибраному місці влаштовували багаття, а на багатті розміщували тіло небіжчика та предмети, які повинні служити йому у потойбічному житті. Після спалення над вогнищем (рештками багаття) зводили конусоподібний земляний насип, у центрі якого часто розміщували посудину з обугленими кістками, а біля цієї посудини інколи клали військове спорядження, зброю та інші предмети, які належали покійному» [5, с. 14]. На думку дослідника, обряд поховання у Чорній Могилі добре ілюструється описом захоронення знатного руса, що дійшов до нас від арабського письменника Ібн-Фадлана, який у першій половині X ст. став безпосереднім свідком цього дійства [5, с. 14-15; 6, с. 169-176]. Однак, якщо звернутися до Ібн-Фадлана, то з його оповіді виходить, що він спостерігав спалення небіжчика у лодії [6, с. 172-173, 175]. Стосовно присутності останньої також в обряді поховання Чорної Могили Д. Я. Самоквасов нічого не відзначив. Сам же даний курган автор розкопок вважав парним захороненням чоловіка і жінки [4, с. 31].

Після Д. Я. Самоквасова питання обряду поховання у Чорній Могилі у тогочасній історичній науці досить довго взагалі не розглядалося. Тільки у середині вже XX ст. його знову торкнувся Б. О. Рибаків. Проаналізувавши археологічні плани та звіт Д. Я. Самоквасова, він запропонував деталізованішу версію здійснення захоронення у цьому чернігівському кургані [7, с. 29-34].

Розглядаючи обряд поховання у Чорній Могилі, Б. О. Рибаків також не оминув розповідь Ібн-Фадлана, але присутність лодії у даному тілоспаленні відкинув, бо вважав, що остання використовувалась тоді, коли людина помирала не на батьківщині та була захоронена на чужині [7, с. 30]. На думку дослідника, у Чорній Могилі небіжчиків кремували шляхом тілоспалення не у лодії, а у так званому «будинку мертвих» [7, с. 30]. Згідно з висновками Б. О. Рибаків, реконструкція здійснення поховання у даному кургані мала наступний вигляд. Спочатку на майданчику майбутнього захоронення була споруджена піщана підсипка висотою 1-1,5 м та діаметром до 10 м, яка мала ще і огорожу. Потім у центрі підсипки влаштували прямокутний будинок-домовину, що являв собою модель житла. Ця споруда, на думку дослідника, складалася з жердин та тонких дощок, скріплених за допомогою зігнутих з обох кінців великих цвяхів, які Д. Я. Самоквасов виявив у рештках вогнища. У цей «будинок мертвих» були покладені небіжчики та речі. Саме ж спалення здійснювалося за допомогою хмизу і, можливо, соломи. По закінченні акту кремації зі згарища вийняли зброю та обладунки, а над останнім спорудили насип висотою 7 м. Після поминання-тризни на ньому

залишили обгоріле військове спорядження та інші речі, що не перебували у вогні, а сам курган потім досипали глиною [7, с. 30-34, Рис. 7-8]. Свою думку Б. О. Рибаків висловив також і відносно кількості похованих у Чорній Могилі. Посилаючись на менші розміри одного з комплектів зброї і обладунків (меч, шолом) та присутність у захороненні гральних «бабок», історик вважав, що, крім дорослих чоловіка і жінки, у даному кургані також був похований ще і хлопчик-підліток [7, с. 26-27, Рис. 5].

До кінця 90-х рр. XX ст. запропонована Б. О. Рибаківим реконструкція здійснення захоронення у Чорній Могилі серед науковців не переглядалась і мала статус своєрідного канону. За цей період дослідниками висувалися тільки деякі корективи відносно останньої і зверталася увага на витоки такого обряду та його спорідненість з похованнями в інших регіонах Русі й її закордоння. Так, В. О. Булкін, приймаючи реконструкцію Б. О. Рибаків, відзначив подібність елементів обряду захоронення у Чорній Могилі з дослідженими похованнями у Гньоздові біля м. Смоленська у Росії. На думку історика, разом ці захоронення представляють особливу категорію пам'яток, «що відбили складання князівсько-дружинної верхівки Київської Русі» [8, с. 15].

Слідом за В. О. Булкіним до подібних висновків дійшов Д. О. Мачинський, який вважав, що саме Чорна Могила відображає фінальну стадію розвитку язичницької поховальної обрядовості, представлені великими курганами Поволжя, Смоленська та Чернігова [9, с. 16]. Реконструкцію обряду Чорної Могили, запропоновану Б. О. Рибаків, дослідник не переглядав, але відносно кількості похованих у даному кургані підтримав висновки автора розкопок про парність цього захоронення – чоловіка та жінки. На думку Д. О. Мачинського, саме останній належав другий, менший за розмірами, комплект військового спорядження [9, с. 16].

Подібність Чорної Могили та великих курганів Гньоздова також була відзначена і Ф. О. Андрощуком. Він, як і В. О. Булкін та Д. О. Мачинський, об'єднав їх в окрему групу пам'яток дружинної культури. Приймаючи реконструкцію Б. О. Рибаків та посилаючись на ісландські саги, дослідник вважає, що «будинок мертвих» у Чорній Могилі був логічним завершенням еволюції обряду поховання у лодії, представленого у Гньоздові [10, с. 39]. Витоки ж такої обрядовості історик відносить до «Великих курганів» Упсали у Швеції, датованих VI ст. [10, с. 39]. Стосовно кількості похованих у Чорній Могилі Ф. О. Андрощук висновки своїх попередників, причому, як тезу Рибаків про трьох захоронених, так і прибічників парності цього поховання не підтримав. На його думку, менші розміри одного з шоломів, які свого часу Б. О. Рибаків були прийняті як аргумент на користь присутності серед небіжчиків підлітка, «можуть пояснюватися не тільки їх віковою належністю, а й тим, що менший з них надівався просто на непокриту голову, тоді як більший – на парчову шапку, залишки якої збереглися з внутрішнього боку шолома» [11, с. 82]. Виходячи з цього, дослідник припускає, що у Чорній Могилі була захоронена лише одна людина [11, с. 82].

Схожість елементів обряду поховання і речового матеріалу Чорної Могили та великих курганів Північної Європи також була відзначена і у праці В. Я. Петрухіна. Відносно обряду даного захоронення висновки Б. О. Рибаків він не переглядав [12].

Стосовно цього питання відмінну від названих істориків думку висловив Ю. Ю. Шевченко. На його переконання, матеріали розкопок Чорної Могили свідчать, що у обряді проведення цього поховання були присутні два, а не один, як вважалося раніше, етапи тризни: перше поминання сталося одразу після спалення тіла на охололих рештках багаття, а друге – на спорудженому первинному насипі. Крім того, як вважає Ю. Ю. Шевченко, опис Д. Я. Самовкасова форми обрисів виявленого у Чорній Могилі вогнища («колоподібне») зближує його з одним з великих курганів Гньоздова, де небіжчика спалили у лодії. Також дослідник не підтримує і тезу Б. О. Рибаків відносно кількості похованих та дотримується висновку, що у Чорній Могилі були захоронені тільки чоловік і жінка, на його думку, власниці виявленого комплексу військового спорядження менших розмірів [13].

Припущення Ю. Ю. Шевченка щодо наявності у Чорній Могилі кремації у лодії, а не у «будинку мертвих», для окремих дослідників здобуло статус дійсного факту після проведення у середині 90-х рр. XX ст. хімічної очистки тих залізних предметів,

які раніше Б. О. Рибаківим були визначені як цвяхи від будинку-домовини. Реставрація засвідчила, що насправді вони є лодійними заклепками [12, с. 365]. Виходячи з цього, О. С. Щавелев вважає їх однозначним доказом присутності у Чорній Могилі тілоспалення саме у лодії [14, с. 136; 15, с. 353]. Однак відносно кількості тут кремованих історик погодився з висновками Б. О. Рибаків, хоча при цьому послався на Д. Я. Самоквасова, який, між іншим, відзначив виявлення решток двох, а не трьох небіжчиків [4, с. 31; 14, с. 135].

Таким чином, видно, що окремими сучасними істориками була здійснена спроба переглянути «канонічну» реконструкцію Б. О. Рибаків обряду поховання у Чорній Могилі, але на сьогодні такі висновки серед широкого загалу науковців однозначної підтримки не здобули, підтвердженням чому є, наприклад, новітнє дослідження з історії давньоруського Чернігова О. П. Моці та А. Л. Казакова [16, с. 193].

Датування захоронення та соціальний статус і етнічна приналежність «господаря» поховання. Археологічне вивчення Чорної Могилі передусім засвідчило, що цей курган є похованням неординарним, але з приводу соціального статусу та етнічної приналежності головного захороненого дослідниками було висловлено кілька полярних точок зору. Збігаються вони тільки у визначенні датування даного поховання в межах другої половини X ст.

Свого часу Д. Я. Самоквасов, підсумовуючи результати проведених ним розкопок давніх захоронень, дійшов висновку, що великі кургани із залишками трупоспалення були «могилами осіб багатих та більш знатних» [4, с. 16]. Про саму Чорну Могилу він зазначив: «За переказом, записаним у польській хроніці, побутуючим донині серед місцевих старожилів, Чернігів був заснований князем Чорним, прах якого покоївся у Чорній могилі, розкопаній у 1873 році. За золотими монетами, у цій могилі знайденими, князь Чорний жив у X столітті» [4, с. 37]. Взагалі ж, як виходить з контексту праць Д. Я. Самоквасова, «господаря» Чорної Могилі він вважав представником місцевої соціальної верхівки слов'янського племені сіверян [5, с. 18].

Подібної точки зору стосовно статусу та етнічної приналежності головного похованого у Чорній Могилі дотримувався і В. О. Пархоменко. Згідно з його висновками, даний курган було споруджено у кінці 50-х – на початку 60-х рр. X ст. [17, с. 379-382].

В. В. Мавродін, розглядаючи стародавню історію Лівобережної України, також не оминув своєю увагою великі кургани Чернігова. Як і згадані історики, він відніс Чорну Могилу до князівських поховань. Крім того, В. В. Мавродін уперше серед дослідників торкнувся ще і питання політичного статусу «господаря» даного кургану відносно загальної владної структури тогочасної Русі. З цього приводу він зазначив: «Великі кургани Чернігова, типу «Чорної могили», «Могили княжни Чорної», «Гульбища», що відносяться до другої половини X ст., є похованнями подібних (літописному воеводі Претичу 968 р. – **О.В.**) безіменних князьків – воевод Сіверської землі. Це були воеводи князівські, його васали, намісники київського князя у Сіверській землі та одночасно представники туземної князівської лінії, викристалізованої у процесі феодалізації» [18, с. 116]. З даних висновків видно, що стосовно етнічної приналежності «князька», захороненого у Чорній Могилі, В. В. Мавродін, як свого часу і Д. Я. Самоквасов та В. О. Пархоменко, вважав його слов'янином-сіверянином.

На відміну від В. В. Мавродіна, Б. О. Рибаків не всі відомі чернігівські великі кургани зараховував до князівських поховань, але Чорну Могилу до них відніс однозначно [7, с. 34]. На його думку, ознаками цього передусім є «її розміри, місцезнаходження і наявність одночасно зброї та ритуальних предметів» [7, с. 38-39]. Крім того, дійшовши висновку про захоронення у даному кургані трьох небіжчиків (чоловік, жінка, підліток), Б. О. Рибаків висловив думку про їхній близький родинний зв'язок і, таким чином, фактично висунув тезу про поховання у Чорній Могилі князівської родини чи принаймні князя та його сина [7, с. 27; 19, с. 310]. На переконання історика, цей правитель етнічно був слов'янином і належав до верхівки племінного союзу літописних полян [7, с. 34]. Спорудження самого кургану Б. О. Рибаків датував 60-и рр. X ст. [7, с. 29].

Згодом серед істориків у 50-80-ті рр. XX ст. стосовно статусу «господаря» Чорної

Могили запанувала інша точка зору, що була зумовлена утвердженням нової концепції внутрішньополітичного розвитку Русі, згідно з якою у другій половині X ст. остання вже являла собою єдину державу на чолі з київським володарем. Відповідно наявність у даний час князівського столу в Чернігові дослідниками відкидалася, що у свою чергу вплинуло і на їхнє трактування поховання у Чорній Могилі.

Одним з перших серед істориків таку тезу щодо Чернігова другої половини X ст. сформулював О. М. Насонов. Безпосередньо питання Чорної Могили він окремо не розглядав, але згадав її як аргумент опонентів у своїй загальній праці з історії Русі, де доводив безкнязівський статус Чернігова у цей час. Згідно з висновками О. М. Насонова, тоді влада у місті належала воєводам, які перебували під юрисдикцією київського правителя [20, с. 62-63]. Відповідно, у контексті такого твердження історика і Чорна Могила не була князівським похованням.

Подібного погляду на статус Чернігова у другій половині X ст. дотримувався і О. К. Зайцев, який з приводу Чорної Могили зазначив, що «такий же характер могло мати і поховання воєводи, боярина чи «старійшини граду», бо, як вважав історик, їхні функції у X ст. багато в чому були пов'язані з архаїчною традицією, що передбачала як військове керівництво, так і здійснення культових обрядів [21, с. 74].

Остаточне оформлення «боярської» концепції щодо трактування Чорної Могили у вигляді історичної персоніфікації даного поховання проілюструвала праця Д. О. Мачинського. Автор, спираючись на наявність у захороненні окремих артефактів (шабля) та літописну звітку 968 р. про укладання миру між лівобережним воєводою Претичем і печенізьким ханом, під час якого вони обмінялися зброєю, дійшов висновку, що у Чорній Могилі разом зі своєю дружиною був похований саме цей воєвода Претич [9, с. 16-17]. На думку історика, датою спорудження даного кургану є 960-990 рр. [9, с. 16].

Такі висновки Д. О. Мачинського на той час були сприйняті й рядом інших істориків, про що свідчить, наприклад, праця Г. С. Лебедева, де автор, згадуючи літописну статтю 968 р., вже однозначно вказує: «Цей обмін зброєю (між воєводою Претичем та печенізьким ханом. – **О. В.**) документально засвідчений знахідками у Чорній Могилі. У такому випадку Претич у Чернігові виконував функції намісника київського князя, а поховальний обряд чернігівських курганів – свідчення єдності та міцї бояр «Руської землі» у другій половині X ст.» [22, с. 243].

Висновки Б. О. Рибаківа про князівський статус Чорної Могили на той період підтримав тільки О. М. Рапов. Саме поховання він детально не розглядав, але його артефакти вважав одним з вагомих аргументів, що заперечують тезу О. М. Насонова про безкнязів'я Чернігова у другій половині X ст. [23, с. 94-95].

Накопичення нового матеріалу, передусім археологічного, сприяло тому, що з 90-х рр. XX ст. у дослідницьких колах державний розвиток Русі доби раннього середньовіччя почав розглядатися на більш різноаспектному рівні, ніж це робилося раніше. Також втратив свій пріоритет жорсткий антинорманізм. Усе це мало свій вплив і на висвітлення питань Чорної Могили. Як наслідок, серед істориків почався перегляд «боярської» концепції стосовно статусу її «господаря». Крім того, з'явилися нові погляди і на його етнічну приналежність.

Процес відходу від «боярства» Чорної Могили та навіть зміни своїх попередніх висновків добре ілюструють праці В. Я. Петрухіна. Так, у більш ранній своїй роботі щодо Чорної Могили він зазначив: «Природно, що скарби, знайдені в кургані, і його розміри спонукали перших дослідників приписати цю пам'ятку чернігівському князю. Однак літопис не знає князів у Чернігові X ст. – місто входило до складу великокнязівського домену, що отримав назву Руської землі у вузькому значенні, у часи князя Святослава (якими датуються Чорна Могила) у Чернігові сидів воєвода київського князя» [24, с. 171]. У наступному дослідженні історик, порівнявши великі кургани Русі та Північної Європи, вже дійшов висновку, що «всьому князівському роду і належали великі давньоруські кургани X ст.» [12, с. 368]. Хоча, стосовно Чернігова, В. Я. Петрухін і в даній роботі відзначив його тогочасне воєводське управління, але особу (літописний Претич), яка це здійснювала, вважав близьким родичем київського

князя [12, с. 368]. Пізніше, як засвідчила чергова праця історика, від такої версії він також відійшов і щодо Чорної Могили вже однозначно утвердився в думці про саме князівський статус даного поховання [25, с. 165].

Останнім часом Чорну Могили як князівське поховання визначає і О. П. Добриця [26, с. 6; 27, с. 88]. Крім того, на його думку окремі артефакти (фігурка бога Тора, окуття турячого рога зі складною композицією), які виявлені у цьому кургані та мають північноєвропейське походження, свідчать, що похований тут князь етнічно належав не до слов'ян, як вважалося раніше, а був скандинавом [26, с. 6; 27, с. 88]. Згідно з висновками історика, побудованих на поєднанні відомостей русько-візантійської угоди 945 р. з датуванням Чорної Могили 60-ми рр. X ст., у ній міг бути захороненим князь Ігор, який згадується у цьому документі як племінник тодішнього київського володаря Ігоря Рюриковича [26, с. 7-11; 27, с. 89-90].

О. М. Уманець та Ю. Ю. Шевченко у своєму спільному дослідженні про Чернігів X ст. розглядають Чорну Могили також у руслі «князівсько-скандинавської» версії [28, с. 65-66]. На їхню думку, це поховання було пов'язане з актом християнізації Чернігова у 992 р., коли, як гадають історики, у битві з військами Володимира Хрестителя загинув місцевий князь [28, с. 65].

Ще один варіант історичної персоніфікації «господаря» Чорної Могили був запропонований Т. Г. Новик і Ю. Ю. Шевченком. Згідно з їхнім припущенням, це поховання належало князю Сфенгу, відомому з візантійських джерел, де він згадується під 1016 р. як брат київського правителя [29, с. 100].

Згодом дана персоніфікація отримала ще і генеологічний додаток у роботі Ю. Ю. Шевченка, де автор з цього приводу зазначив: «Близькість здійснення поховання у Чорній Могилі до рубежу X-XI ст. надає можливість співставити похованого князя зі Сфенгом, як сином чи родичем Свенельда (відомий літописний воєвода X ст. – **О. В.**), з роду княгині Сфандри (від неї посол Шигоберн) та її чоловіка Уліба (в угоді з Константинополем 945 р.). Можливою ознакою приналежності до одного роду слугує співзвучність імен (Сфан-Сфен-Свен), маючих спільну семантику (напр.: звучання імені Святослав у Костянтина Порфирогенета)» [13].

З «князівською» та «боярською» версіями, яких впродовж багатьох років вивчення Чорної Могили дотримувались історики при визначенні статусу її «господаря», дисонують висновки Ф. О. Андрощука. На відміну від попередників, він не підтримав ні одну з названих версій та, спираючись на відомості ісландських саг, висловив думку, що у даному кургані міг бути похований «звичайний жрець» [11, с. 86]. Як вважає дослідник, у дохристиянську добу на Русі жерці вже являли собою досить самостійну структуру, але щоб здобути відповідний статус, їм треба було мати у своїй власності землю, де стояв храм, та підтримувати культ найбільш шанованого у цьому регіоні бога [11, с. 86]. Виходячи з таких висновків, Ф. О. Андрощук зазначив: «Наявність цих двох умов забезпечувала «годорд» – добровільна сплата населення податку за ритуальні послуги. Можливо, що саме на такий кшталт жерці і могли бути похованими у великих курганах Чернігова та Гньоздова, іншу причину для залучення великої кількості людей для такого масштабу земляних робіт важко припустити» [11, с. 86]. Як засвідчують подальші дослідження, такі висновки Ф. О. Андрощука щодо статусу поховання у Чорній Могилі підтримки серед інших істориків не здобули.

В останні роки «князівсько-скандинавську» тезу в трактуванні Чорної Могили активно відстоює О. С. Щавелев, який цій пам'ятці присвятив кілька своїх праць [1; 14; 15; 30]. До того ж історик вважає, що сучасна назва даного кургану є автентично давньоруською, бо, на його думку, саме вона згадується у літописі під 1147 р. [30, с. 100-101]. Виходячи з цього та етимології самої назви, О. С. Щавелев дійшов висновку, що ім'я похованого тут князя «звучить як Черн чи Чернь» [1, с. 204]. На переконання дослідника, вибір такого імені, співзвучного назві міста, був спричинений бажанням підкреслити укоріненість місцевої династії та легітимність її прав на чернігівський престол [1, с. 205]. З приводу ж того, що дане ім'я являється не скандинавським, О. С. Щавелев зазначив: «Слов'янське ім'я князя не суперечить скандинавським рисам поховання, оскільки саме у період зведення Чорної Могили (960-990 рр.) починається

асиміляція скандинавських династій. Наприклад, з'являється перший Рюрикович зі слов'янським іменем – Святослав» [30, с. 103].

На сьогодні князівський статус «господаря» Чорної Могили серед більшості істориків заперечень не викликає, але його етнічна приналежність залишається дискусійною. Підтвердженням цьому є роботи О. П. Моці, де автор виступає з критикою найпопулярнішої серед сучасних істориків «скандинавської» версії трактування даного питання [16, с. 194, 197; 31, с. 59; 32, с. 135-136]. На його переконання, тілоспалення, яке присутнє у Чорній Могилі, було здійснене у «будинку мертвих», а такий обряд, як вважає О. П. Моця, має місцеве походження [32, с. 135-136]. Крім того, історик наголошує, що ті артефакти (турячі роги, фігурка бога Тора), які окремими дослідниками сприймаються за етновизначальні, були знайдені не у вогнищі, а на місці тризни. Відповідно з цього приводу він зазначив: «На ідолі та ритонах відсутні сліди вогню, тобто їх не було на вогнищі серед речей, з якими душа померлого через вогонь і дим переносилась в «інший світ». Наголошуємо, що прикраси і речі спалювались слов'янами і в більш ранні часи, коли панував обряд кремації на стороні від місця майбутнього поховання. Тому знахідки речей у Чорній Могилі на місці тризни можна розглядати і як символ влади, і як приношення, гідні соціального статусу померлого за його життя. Їх робили присутні на похороні члени різноетнічної великокнязівської дружини (серед яких були і скандинави), що перебували в цей час в околицях Чернігова» [32, с. 135]. Відтак, на думку О. П. Моці, турячі роги-ритони та фігурка бога не є беззаперечним свідченням скандинавського походження головного небіжчика Чорної Могили [16, с. 194; 31, с. 59]. Згідно з висновками дослідника, останній швидше за все був князем із місцевої східнослов'янської династії, яка потім поступилася своїм місцем представникам центральної київської влади [16, с. 194, 197].

Таким чином, як свідчить наведений огляд, в історичній науці за період вивчення матеріалів розкопок Чорної Могили були висунуті «князівська», «боярська» та «жрецька» версії трактування соціального статусу її «господаря». На сьогодні серед дослідників перша з них є домінуючою. Етнічна ж приналежність головного похованого у даному кургані і в наш час продовжує залишатись у стані дискусійного питання.

Культове та сакральне значення Чорної Могили. На відміну від інших, до цієї теми дослідники звернулися тільки в останні роки і загалом на сьогодні вона має ще нечисленну історіографію.

Першим, хто торкнувся даного питання, був Ф. О. Андрощук [11, с. 84-86; 33]. Він, поєднавши відомості літописної статті 945 р., де вміщено опис складання клятви русами-язичниками, яка відбулася перед ідолом бога Перуна на «холмі», з інформацією ісландських саг, дійшов висновку, що давньоруські великі кургани, в тому числі і Чорну Могилу, слід розглядати «не тільки як поховальні пам'ятки, а й як своєрідні язичницькі храми» [11, с. 84]. З цього приводу він також зазначив: «Про зв'язок великих курганів з язичницькими жертвоприношеннями говорить літописний переказ про помсту княгині Ольги древлянам та цілий ряд ритуальних речей, пов'язаних з культом Перуна-Тора, знайдених у чернігівських великих курганах» [33, с. 9]. Крім того, на думку Ф. О. Андрощука, окремі відомості давньоруських літописів та західнослов'янські і скандинавські паралелі дозволяють вважати, що у дохристиянську добу на Русі сакральність таких насипів виражалася ще й в інтронізації правителів, яка, на переконання історика, у ті часи саме на них відбувалася [33, с. 5-6].

О. П. Моця та Л. А. Казаков у своєму спільному дослідженні, присвяченому давньоруському Чернігову, також висловили думку, що місцерозташування Чорної Могили вказує на її сакральне значення для чернігівців, бо, як вважають історики, у дохристиянську добу на Єлецькій горі знаходилось язичницьке капище [16, с. 100]. Стосовно цього вони зазначали: «Напевне, саме тому поруч із язичницьким капищем і було поховано одного з представників місцевої родоплемінної династії, який ... одночасно виконував і функції верховного жерця» [16, с. 100]. Після хрещення Русі, як гадають історики, церква і влада приділили особливу увагу християнізації даного місця, наслідком чого стало заснування тут Єлецького монастиря [16, с. 101].

З такої ж позиції Чорну Могилу розглядає і О. С. Щавелев. Він звернув увагу на

відомості Д. Я. Самоквасова про те, що у процесі розкопок у верхній частині кургану був виявлений квадрат чотириригусної цегляної кладки із залишками дубового стовбура у його середині. На думку історика, ця конструкція датується давньоруським часом [15, с. 354]. Як висновок про неї О. С. Щавелев зазначив: «Можна припустити, що одночасно з закладанням Спасо-Преображенського собору князем Мстиславом Володимировичем був установлений хрест на домінуючому в ландшафті язичницькому кургані. Це був символічний акт православного освоєння священної для язичників не так давно спорудженої Чорної Могили» [15, с. 354].

Відтак, видно, що всі названі дослідники фактично єдині в думці, що у дохристиянські часи Чорна Могила являлась культовим місцем і мала сакральне значення для місцевого населення.

Визначення й інтерпретація окремих знахідок Чорної Могили. Розкопки даного кургану надали велику кількість різноманітного матеріалу, але тогочасний стан розвитку давньоруської археології не дозволив Д. Я. Самоквасову одразу і в повному обсязі його визначити та інтерпретувати. Крім того, окремі речі потребували хімічної очистки, яка тоді не була зроблена. З часом накопичення відповідних знань та здійснення реставрації окремих знахідок надали можливість дослідникам конкретніше підійти до вирішення даного питання. Однак стосовно деяких інтерпретацій серед істориків також присутні розбіжності.

Цегляна конструкція у верхній частині Чорної Могили. Про цю знахідку Д. Я. Самоквасов відзначив, що вона була виявлена одразу під дерновим шаром та складалася з «чотирьох квадратів цегли, один менше за інший, лежачих друг на дружці» [4, с. 5]. У середині конструкції знаходилися рештки дубового стовбура. Автор розкопок вказав, що її цегла була зв'язана міцним розчином і з одного боку мала боріздки, а за своїм складом нагадувала цеглу у нижній частині стін Спаського собору [4, с. 5-6]. Д. Я. Самоквасов, не вдаючись до конкретизації, визначив дану конструкцію як «фундамент пам'ятника» та, згідно з контекстом його звіту, датував першою половиною XI ст. [4, с. 5].

Пізніше Б. О. Рибаків, виходячи з уже накопичених на той час знань про характерні особливості (боріздки) цегли, з якої складалася виявлена конструкція, дійшов висновку, що її «співставлення з архітектурою XI ст. треба визнати недоречністю» [7, с. 25]. Саму ж конструкцію історик відніс до XVII ст., вважаючи рештками «якоїсь каплички», збудованої ченцями Єлецького монастиря, а присутність такої цегли у стінах Спаського собору, на його думку, стала наслідком його пізніх ремонтів [7, с. 25].

В останні роки такі висновки Б. О. Рибаків окремими істориками почали переглядатися. Так, Ю. Ю. Шевченко, виходячи з тези про використання жолобчастої цегли у Західній Європі з IX ст., як і Д. Я. Самоквасов, конструкцію у верхній частині Чорної Могили також датував першою половиною XI ст. На його думку, вона призначалася для встановлення стовбура з ім'ям похованого, який, згідно з відомостями Ібн-Фадлана, руси-язичники розміщували на кургані після його зведення [13].

Думку Д. Я. Самоквасова стосовно датування виявленої цегляної конструкції підтримав і О. С. Щавелев, але, на відміну від Ю. Ю. Шевченка, він не пов'язує її з язичницьким обрядом поховання. Як вважає дослідник, дана цегляна конструкція є підмурівком хреста, що був установлений князем Мстиславом Володимировичем на Чорній Могилі одночасно з будівництвом Спаського собору. На переконання О. С. Щавелева, він символізував падіння язичництва та остаточне утвердження християнства у Чернігові [15, с. 354].

Монети. Такі артефакти є надійним джерелом датування археологічних об'єктів. Згідно з відомостями Д. Я. Самоквасова, у Чорній Могилі було виявлено три золоті візантійські монети. Дві з них трапились у насипі кургану на місці тризни і ще одна знаходилася серед решток вогнища [4, с. 11, 31]. Автор розкопок монети з насипу відніс до кінця IX ст. та пов'язав їх з імператором Василієм I Македонянином (867-886 рр.), а останню датував X ст. [5, с. 15; 7, с. 28].

Пізніше із-за такого начебто алогічного взаєморозташування різночасових монет у кургані висновки Д. Я. Самоквасова в історичних колах були переглянуті. Відповідно, монети з насипу пов'язали не з Василієм I Македонянином, а з Василієм II Болгаробійцею (975-1025 рр.) [7, с. 28].

Остаточна крапка у цьому питанні була поставлена Б. О. Рибаківим, який завдяки аналогам (колекція Британського музею) чітко встановив, що монети з насипу належать імператору Василю I Македонянину, причому, виявлений у Чорній Могилі їх варіант має і ще більш вузьке датування – 869-879 рр. [7, с. 28]. Монета ж з вогнища, згідно з Б. О. Рибаківим, пов'язана з імператором Костянтином VII Багрянородним та його сином – співправителем Романом II (945-959 рр.) [7, с. 28]. Спираючись на таке визначення цих знахідок, дослідник датував і поховання у Чорній Могилі, яке на сьогодні визнається більшістю істориків.

Гральні предмети. Як указав Д. Я. Самоквасов, під час розкопок Чорної Могили серед решток вогнища була знайдена бронзова посудина, яка вміщувала «більше ста гральних кісточок (баранячі бабки) і одну тієї ж форми, відлиту з бронзи» [4, с. 33, Рис. 39]. Крім цього, до колекції знахідок з місця тілоспалення також входили чотири кістяні шестигранні брусочки, які на гранях мали позначки у вигляді кола з крапкою у середині в кількості від одного до шести, та десять предметів, вирізаних з кістки у формі шашок [4, с. 33, 35; 34, с. 88]. Як свідчить опис даних артефактів, зроблений Д. Я. Самоквасовим, він вважав, що «бабки» та брусочки мали гральне призначення. Відносно ж інших згаданих предметів автор розкопок якогось певного висновку не зробив [4, с. 33, 35].

Згодом Б. О. Рибаків, розглядаючи інвентар Чорної Могили, до гральних зарахував усі вищезгадані знахідки. Причому, кістяні «бабки» він відніс до розряду дитячих ігор, а про подібні шашкам предмети зазначив: «Напівсферичні кістяні фігурки з кулькою зверху можна визнати чи пішаками шахової гри чи шашками («лекі») чи ж фішками якоїсь іншої гри з дошкою (типу грецького млина чи іншої» [7, с. 43]. Історик також підкреслив, що кістяні брусочки з позначками («кубики»), ідентичні виявленим у Чорній Могилі, на території Русі зустрічаються саме на дружинних некрополях» [7, с. 43].

Окрему роботу давньоруським шашкам присвятила Г. Ф. Корзухіна [34]. Проаналізувавши відомості про такі знахідки на пам'ятках Русі та залучивши закордонний матеріал, дослідниця дійшла висновку, що брусочки з позначками та шашки являлись складовими однієї гри, в якій використовувалась ще і дошка [34, с. 89]. Давньоруські шашки, як указала історик, виготовлялися з різного матеріалу, серед якого було присутнє і скло. Виходячи з цього, Г. Ф. Корзухіна припустила, що масивні кулевидні зливки, виявлені в окремих курганах з кремацією, у тому числі і в Чорній Могилі, також можуть бути гральними шашками, деформованими внаслідок дії вогню [34, с. 87]. Згідно зі спостереженнями дослідниці, типи давньоруських шашок у своїй більшості мають прямі аналогії серед закордонного археологічного матеріалу, причому, присутній він тільки у Швеції, Данії, Норвегії та Ісландії [34, с. 90]. З цього приводу Г. Ф. Корзухіна зазначила: «Якщо ж враховувати основні найбільш часто розшукані форми шашок..., а також форму і розміри кісток та розташування на них вічок, то потрібно буде визнати не тільки велику схожість, але часом і повну тотожність між руськими і скандинавськими фігурками» [34, с. 99]. Простеживши розвиток форм гральних шашок у Північній Європі, де вони відомі з VII ст. (скляні з кінця IX ст.), дослідниця дійшла висновку, що з'явившись на Русі у другій половині X ст., тут вони одразу мали той вигляд, який у скандинавських країнах сформувався до цього часу. Таким чином, на переконання Г. Ф. Корзухіної, це свідчить про занесення даної гри на Русь саме зі Скандинавії [34, с. 99-100].

Зброя та військово спорядження. Як уже зазначалося, Чорна Могила утримувала велику колекцію таких знахідок. З часом вони були вивчені дослідниками, які також визначили і певні особливості деяких з них. Передусім, стосується це одного з двох мечів, більшого за розміром та зі своєрідними формами перехрестя і навершя руків'я.

Ще на початку XX ст. Т. Арне, порівнявши даний меч з екземплярами такої зброї з території Норвегії та Швеції, відзначив його несхожість з останніми і висловив думку про давньоруське походження цього типу мечів, який сформувався під впливом Сходу [7, с. 40].

Згодом Б. О. Рибаків, описуючи зброю з Чорної Могили, також звернув увагу на згаданий меч та вказав, що особливі форми його перехрестя і навершя руків'я стали

наслідком прилаштування такої зброї до бою на коні [7, с. 30-40]. Як і попередник, дослідник відніс цей меч до давньоруських витворів [7, с. 40].

До подібних висновків пізніше прийшов і А. М. Кирпичников, який зазначив, що і характер візерунка, гравірованого на руків'ї даного меча, додатково свідчить про його виготовлення, принаймні руків'я, на Русі [35, с. 34]. Крім того, на думку дослідника, один з шоломів, знайдених у цьому кургані, також є давньоруською продукцією [36, с. 25-27]. Загалом же А. М. Кирпичниковим була розроблена типологізація і для інших військових предметів з Чорної Могили [37, с. 9, 36-37, 70, 74, 108]. Не торкнувся він тільки наконечників стріл. Таку розкладку стосовно останніх у паралельному дослідженні здійснив А. Ф. Медведєв [38, с. 65-66, 73-74].

В останні роки інтерпретація окремих видів зброї з Чорної Могили була переглянута О. С. Щавелевим. Стосується це знахідки, яка Д. Я. Самоквасовим та іншими дослідниками визначалася як вузьколезова шабля [4, с. 21; 7, с. 40]. На переконання історика, даний предмет являє собою скрамасакс, бойовий кинджал, що зрідка трапляється у давньоруських похованнях, а у Скандинавії представлений досить широко [14, с. 136].

У 50-ті рр. XX ст. була здійснена хімічна очистка деяких знахідок із Чорної Могили, до складу яких уходив і один з наконечників спису, виявлених у цьому похованні. Вже у наші дні його дослідили С. Ю. Каїнов та О. С. Щавелєв [39]. Вони відзначили наявність срібної інкрустації на втулці даного вістря і, виходячи з певних особливостей наконечника, вказали, що такий їх тип у X ст. був поширений переважно у Норвегії [39, с. 86]. Крім того, дослідники звернули увагу на присутність на вістрі знаків, виконаних лагунню у техніці інкрустації, які своєю формою нагадують хрести [39, с. 84, рис. 1]. Дані зображення С. Ю. Каїнов та О. С. Щавелєв інтерпретували як християнські символи, що, на їхню думку, свідчить про знайомство головного похованого у Чорній Могилі з християнством «і в той же час про прихильне ставлення до цієї релігії» [39, с. 88, 89].

Ритуальні речі. У Чорній Могилі подібних знахідок трапилося кілька.

Так, згідно з відомостями Д. Я. Самоквасова, у цьому кургані було виявлено п'ять металевих посудин, до складу яких входило два казани. Один з них, наповнений баранячими кістками та вовною, знаходився на місці тризни, а другий казан з подібним начинням перебував серед решток вогнища [4, с. 11, 20]. Сам автор розкопок вважав їх «жертвовними посудинами» [4, с. 11].

Подібним чином дані знахідки інтерпретував і Б. О. Рібаков, який з цього приводу зазначив: «Такі казани були обов'язковою приналежністю руського дружинного поховального обряду» [7, с. 41]. На думку дослідника, вони були пов'язані з ритуалом жертвоприношення одному зі слов'янських богів [7, с. 42].

Пізніше питання залізних казанів у Чорній Могилі також розглянув В. Я. Петрухін [12, с. 365-366; 40]. Як і попередники, він вважає, що ці знахідки репрезентують обряд жертвоприношення, але, на відміну від Б. О. Рібакова, пов'яже його не зі слов'янською традицією, а зі скандинавським храмовим ритуалом [40, с. 92]. На переконання В. Я. Петрухіна, наявність таких обрядових речей у давньоруських поховальних пам'ятках є одним із елементів, які поєднують їх з «великими курганами Північної Європи як у типологічному, так і в генетичному аспектах» [12, с. 366].

На місці тризни у Чорній Могилі Д. Я. Самоквасовим була виявлена ще одна ритуальна знахідка, стосовно якої він указав, що це «бронзова статуетка, біля двох дюймів висоти, відображаюча людину-божка, сидячого навшипиньках зі складеними на грудях руками ... будда?» [41, с. 199].

Б. О. Рібаков цю знахідку розглядав як зображення ідола, але зазначив, що без хімічної очистки однозначно її інтерпретувати неможливо [7, с. 43].

У 1982 р. дана статуетка була відреставрована, що дозволило Т. А. Пушкінній розв'язати питання її визначення [42]. Згідно з висновками дослідниці, фігурка з Чорної Могили входить до кола скандинавських старожитностей і являє собою зображення бога Тора [42]. Надалі, як уже зазначалося, така інтерпретація цієї знахідки для окремих істориків стала одним з вагомих аргументів у визначенні саме скандинавської етнічної приналежності «господаря» Чорної Могили.

До складу ритуальних предметів з даного кургану також відносяться і турячі роги. Як і статуетка, вони були виявлені на місці тризни. Д. Я. Самоквасов вважав їх «кубками» для пиття [4, с. 11].

Б. О. Рібаков, пов'язавши ці знахідки з язичницьким ритуалом, указав, що такі роги «були атрибутом слов'янських богів та необхідною приналежністю ритуального бенкету» [7, с. 45]. На його думку, їхня присутність у кургані вказує ще і на жрецькі функції головного похованого у Чорній Могилі [7, с. 34].

На сьогодні таке функціональне призначення даних турячих рогів серед істориків вважається загально визнаним [13; 14, с. 135; 24, с. 172; 43, с. 250]. Їхні думки різняться тільки стосовно етнічних витоків самого ритуалу, в якому використовувалися ці роги-ритони.

Щодо інтерпретації турячих рогів з Чорної Могили особіно знаходяться твердження окремих музикознавців. Так, ще у кінці 20-х рр. ХХ ст. Н. Ф. Фіндейзен висловив думку, що дані археологічні знахідки є музичними інструментами, які використовувались на полюванні [44, с. 2].

Пізніше така точка зору була підтримана Б. М. Фільцем, згідно з думкою якого, розміри турячих рогів із Чорної Могили вказують ще і на те, що «з них можна було видобувати звуки значної сили» [45, с. 140].

Інші знахідки. Як засвідчує вище наведений огляд, Д. Я. Самоквасову вдалося визначити далеко не всі артефакти з Чорної Могили. Сталося це тільки з часом, а інтерпретація деяких з них і до сьогодні залишається дискусійною.

Згідно з відомостями автора розкопок, крім всього іншого, у Чорній Могилі трапилося кілька шматків матерії з золотим шитвом [4, с. 31-32]. Уже у 90-х рр. ХХ ст. вони були визначені М. Ф. Фехнер як іранський шовк [46, с. 5]. Однак на сьогодні К. О. Михайлов вважає, що питання походження цієї матерії без додаткових досліджень ще не може бути остаточно вирішеним, бо подібні до екземплярів з Чорної Могили візерунки, як відзначає дослідник, у Х ст. використовувались і майстрами Візантії [47, с. 142-143].

Чорна Могила також дала велику колекцію різноманітних кістяних предметів, один з яких Д. Я. Самоквасовим був позначений як «уламок кістяної візерункової бляшки» [4, с. 30, Рис. 36/3390, с. 31]. У 60-і рр. ХХ ст. цей артефакт розглянув С. С. Ширинський, який інтерпретував його як фрагмент кінського псалія [48, с. 120-124]. На думку дослідника, дана річ має угорське походження і, виходячи з датування кургану, могла потрапити на Русь разом з військом князя Святослава Ігоревича, яке у 972 р. повернулося додому після війни з Візантією, де на боці русичів воювали також і угорці [48, с. 122-123].

Як видно з матеріалів Д. Я. Самоквасова, у виявленій ним купі зброї знаходився залізний предмет, що автором розкопок був прийнятий за шпору [4, с. 22]. Пізніше Б. О. Рібаков цю інтерпретацію даної знахідки відкинув. Згідно з його визначенням, вона являє собою скобель, що відноситься до теслярських інструментів [7, с. 27]. Таке незвичне сусідство дослідник пояснив традицією, згідно з якою інструмент, використаний у побудові домовини, потім спалювали разом з останньою [7, с. 33].

Інтерпретація ще однієї групи артефактів з Чорної Могили, як свідчать роботи істориків, залишається також дискусійною. Стосується це бронзових предметів, визначених Д. Я. Самоквасовим як «наконечники поясів» [4, с. 31]. Пізніше такі висновки автора розкопок стосовно останніх підтримав і Б. О. Рібаков [7, с. 42]. Однак у наш час з цим не погодився Ю. Ю. Шевченко, який вважає, що дані знахідки відносяться до вузничного набору і посилається на аналогії інших тогочасних некрополів [13].

Свого часу Б. О. Рібаков, реконструюючи обряд поховання у Чорній Могилі, звернув увагу на кілька зігнутих з країв залізних предметів, виявлених у цьому кургані. Згідно з його визначенням, вони являли собою цвяхи, за допомогою яких скріплювалася поховальна домовина – «будинок мертвих» [7, с. 30]. У 90-х рр. ХХ ст. ці знахідки були хімічно очищені, що дозволило В. Я. Петрухину та О. С. Щавелеву інтерпретувати їх уже як лодійні заклепки [12, с. 365; 14, с. 136]. Відповідно це вплинуло і на висновки згаданих дослідників щодо реконструкції здійснення самого поховання.

Походження та зміст складної композиції на срібному окутті одного з турячих рогів. За період вивчення Чорної Могили цьому питанню дослідники неодноразово приділяли увагу, внаслідок чого з даного приводу в науковій літературі було висловлено кілька несхожих точок зору.

Перша з них належить І. І. Толстому та М. П. Кондакову, які торкнулися цієї теми ще наприкінці ХІХ ст. Вони вважали, що складна композиція на окутті турячого рога з Чорної Могили відображає «східний» сюжет полювання [49, с. 16]. На переконання дослідників, чернігівська знахідка була зроблена місцевим майстром, але за взірцем йому слугував оригінал ірано-візантійського походження [49, с. 14, 17].

У наш час подібної думки дотримується і О. О. Щеглова. Сам сюжет композиції на окутті рога вона не тлумачить, але вважає, що він є продуктом своєрідного копіювання, здійсненого місцевим майстром з оригіналу, яким є візантійський оліфант [43, с. 249-253]. Останній представляв собою ріг для пиття, виготовлений із слонової кістки та вкритий різьбленням [43, с. 249]. Як приклад такого оригіналу, яким міг послугуватися чернігівський майстер, О. О. Щеглова навела ріг Легеля, що зберігається у музеї м. Ясберня в Угорщині [43, с. 251, 257, Рис. 2]. На думку дослідниці, знахідка з Чорної Могили рідниться з останнім також і наявністю різьблення на безпосередній поверхні рога, яке в процесі реставрації було виявлене під окуттям чернігівського ритона [43, с. 251].

Інший погляд щодо рога з Чорної Могили у 30-і рр. ХХ ст. був запропонований Н. Феттіхом, який його окуття вважав продукцією угорського майстра [43, с. 247].

Пізніше така точка зору була підтримана і Д. Ласло. На його переконання, замовником ритона був нормандський князь, але виконавцем роботи став саме угорський майстер [43, с. 247]. На думку Д. Ласло, композиція на окутті рога з Чорної Могили відображає епізод з угорської легенди про зачароване полювання [50, с. 213].

Родоначальником «слов'янської» концепції щодо чернігівського ритона є Б. О. Рибаків. Як вважав дослідник, його окуття було виготовлене саме місцевим майстром, а композиція на останньому відображає чернігівську билину про Івана Годиновича [7, с. 50-51; 19, с. 330-341].

З окремими міркуваннями Б. О. Рибаків погодився також В. М. Василенко, на думку якого, ця знахідка з Чорної Могили представляє собою «єдину пам'ятку давніх слов'ян, де відображена широко і вичерпно язичницька міфологія» [51, с. 152].

Прихильником «слов'янської» концепції відносно даного питання є і Р. С. Орлов [52; 53]. Він, як і Б. О. Рибаків, дану знахідку відніс до продукції місцевих майстрів [52, с. 53]. З приводу ж такої композиції на окутті рога дослідник зазначив: «Через складність пошуку образотворчих джерел для сцени на ритоні у пам'ятках ІХ-Х ст. більш перспективним є пошук «світських» сюжетів, відображаючих «язичницьке» минуле чи світосприйняття у давньоруському мистецтві ХІ-ХІІІ ст.» [53, с. 161]. Виходячи з цього, Р. С. Орлов вважає, що зображення на ритоні є своєрідною розповіддю про «героїчне походження слов'янських князів» [52, с. 55].

У 30-х рр. ХХ ст. щодо чернігівської знахідки серед істориків з'явилася ще одна, «скандинавська», концепція її походження. Виразником такої думки був В. Борн. На його переконання, набір образів у композиції на окутті ритона з Чорної Могили дозволяє знайти її аналогії саме серед скандинавських старожитностей. Як приклад, дослідник навів різьблене зображення на дерев'яному возі з Усебергського поховання у Норвегії [54, с. 147].

Пізніше «скандинавська» концепція щодо чернігівського ритона була підтримана та розвинута у роботах О. В. Чернецова, А. А. Молчанова та Ю. Ю. Шевченка [13; 54; 55; 56]. Базуючись на скандинавській міфології (Старша і Молодша Еди), названі дослідники у своїх поглядах різняться тільки у трактуванні сюжету, зображеного на окутті рога. Так, О. В. Чернецов вважає, що на останньому проілюстрована сцена «загибелі богів», про яку розповідає Старша Еда [54, с. 148-150]. О. В. Чернецов також в цілому підтримує і Ю. Ю. Шевченко, хоча сюжет на окутті персоніфікує дещо по-іншому [13]. З таким трактуванням не погодився А. А. Молчанов, який переконаний, що на чернігівському ритоні присутня не сцена «загибелі богів» зі Старшою Еди,

а відображений «комічний сюжет з життя богів», розповідь про який міститься саме у Молодшій Еді [56, с. 69].

У питанні тлумачення зображення на турячому розі з Чорної Могили серед дослідників також присутня і суто «східна» концепція, висунута Л. А. Лелековим, на думку якого, паралелі останньому присутні у скіфському і тюркському мистецтві [50, с. 214].

У наші дні такої концепції дотримується і В. Я. Петрухін. Підкресливши схожість зображень на чернігівському ритоні та на речах тюркського кола, дослідник дійшов висновку, що «судячи з аналогій, середньодніпровський майстер X ст. переніс на окуття рогу хозарський епічний мотив поразки кагана ... у боротьбі з суперником» [24, с. 192]. Місцеве походження окуття В. Я. Петрухіним пояснюється довготривалістю етнокультурних контактів Хозарії та Подніпров'я [24, с. 192].

Таким чином, як видно, у розв'язанні даного питання серед істориків також сформулювалося кілька концепцій. Однак на сьогодні будь-яка з них у наукових колах превалюючого становища так і не здобула.

Підсумовуючи все вищевикладене, можна відзначити, що після археологічних розкопок Чорної Могили дослідники приділили та приділяють багато уваги вивченню цієї пам'ятки. Фактично не лишилося питань, пов'язаних з нею, які б не були розглянуті науковцями, але трактування більшості з останніх продовжує залишатися дискусійним і, відповідно, робота дослідників у цьому напрямку не втрачає своєї актуальності і надалі, тим більше, сучасний розвиток історичної науки створює достатнє підґрунтя для її плідності.

1. Щавелев А. С. Имя черниговского князя, погребённого в Черной Могиле / А. С. Щавелев // Фетисов А. А. Викинги. Между Скандинавией и Русью / А. А. Фетисов, А. С. Щавелев. – Москва: Вече, 2013. – Приложение V. – С. 197-205.
2. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Ф. Шафонский. – К.: Университетская типография, 1851. – 697 с., 4 карты.
3. Маркевич М. А. Историчний та статистичний опис Чернігова / М. А. Маркевич / Переклад з російської, вступна стаття та примітки О. Б. Коваленка. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 136 с.
4. Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины / Д. Я. Самоквасов. – Москва: Синодальная типография, 1916. – 101 с.
5. Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – Москва: Синодальная типография, 1908. – 119 с.
6. Ибн-Фадлан о похоронах руса // Фетисов А. А. Викинги. Между Скандинавией и Русью / А. А. Фетисов, А. С. Щавелев. – Москва: Вече, 2013. – Приложение III. – С. 169-176.
7. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. – № 11: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов / Под ред. Н. Н. Воронина. – Т. 1. – С. 7-93.
8. Булкін В. О. Великі кургани Чернігова і Гньоздова / В. О. Булкін // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин, 1988. – Вип. II. – С. 14-15.
9. Мачинський Д. О. Чорна Могила – поховання воєводи Претича? / Д. О. Мачинський // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин, 1988. – С. 15-17.
10. Андросчук Ф. О. Великі кургани Чернігова і шляхи еволюції монументального типу поховального обряду дружинної давньоруської культури / Ф. О. Андросчук // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округ в IX-XIII ст.» / Інститут археології АН України, Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка; [редколегія: П. П. Толочко (відп.

ред.) та ін.]. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 37-39.

11. Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної доби раннього середньовіччя) / Ф. О. Андрощук. – К., 1999. – 140 с.

12. Петрухин В. Я. Большие курганы Руси и Северной Европы. К проблеме этнокультурных связей в раннесредневековый период / В. Я. Петрухин // Историческая археология. Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина / Отв. ред. В. Л. Янин. Ред.-сост. Т. А. Пушкина. – Москва: Памятники исторической мысли, 1998. – С. 361-369.

13. Шевченко Ю. Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной Могилы / Ю. Ю. Шевченко [Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН]. Режим доступа: http://www.kunstkamera.ru/files/lib/mae_xlvii/mae_xlvii_01.pdf

14. Щавелев А. С. Черная могила / А. С. Щавелев, С. П. Щавелев // Вопросы истории. – 2001. – № 2. – С. 134-141.

15. Щавелев А. С. Заметки о деталях погребения в кургане «Черная могила» / А. С. Щавелев // Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – К.: «Стародавній Світ», 2013. – С. 353-355.

16. Моця О. П. Давньоборуський Чернігів / О. П. Моця, А. Л. Казаков. – К.: «Стародавній Світ», 2011. – 316 с.

17. Пархоменко В. О. Князь Чорний. (До питання про добу Сіверянської колонізації Подесенія) / В. О. Пархоменко // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. – К.: Державне видавництво України, 1927. – С. 379-382.

18. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века) / В. В. Мавродин. – Ленинград: Издание Ленинградского государственного университета, 1940. – 320 с.

19. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – Москва: Наука, 1987. – 784 с.

20. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – Москва: Изд-во АН СССР, 1951. – 261 с.

21. Зайцев А. К. Черниговское княжество / А. К. Зайцев // Древнерусские княжества X-XIII вв. – Москва: Изд-во «Наука», 1975. – С. 57-117.

22. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки / Г. С. Лебедев. – Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1985. – 286 с.

23. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. / О. М. Рапов. – Москва: Изд-во Московского университета, 1977. – 264 с.

24. Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX-XI веков / В. Я. Петрухин. – Смоленск: Русич; Москв; Гнозис, 1995. – 320 с. – (Русичи).

25. Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия / В. Я. Петрухин // Из истории русской культуры. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 1 (Древняя Русь). – (Язык. Семиотика. Культура). – С. 13-412.

26. Добриця О. П. Чернігівські князі / О. П. Добриця. – Чернігів: Вид-во «Десна», 1992. – 54 с.

27. Добриця О. П. Забута спадщина / О. П. Добриця. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. – 174 с.

28. Уманець А. Н. Эволюция Чернигова к X в. в контексте Киеворусской государственности / А. Н. Уманець, Ю. Ю. Шевченко // Деснянские древности. Сборник материалов межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева. – Брянск, 1995. – С. 63-66.

29. Новик Т. Г. Княжеская династия Чернигова и киевские Рюрикovichы / Т. Г. Новик, Ю. Ю. Шевченко // Деснянские древности. Сборник материалов межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева. – Брянск, 1995. – С. 96-100.

30. Щавелев А. С. Известия Ипатьевской летописи о Черной могиле (К вопросу об

- имени погребенного князя) / А. С. Щавелев // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів / Чернігівська міська рада; НАН України: Інститут археології, Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Редколегія: О. Б. Коваленко (відп. ред.) та ін. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 100-105.
31. Моця О. П. Дружинна культура Чернігівщини (IX-XI ст.) / О. П. Моця // Слов'яно-руські старожитності Північного лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна / Інститут археології НАН України, Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка; Редколегія: О. П. Моця (відп. редактор) та ін. – Чернігів. : Сіверянська думка, 1995. – С. 56-60.
32. Моця О. П. Населення Південно-Руських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів) / О. П. Моця. – К., 1993. – 160 с.
33. Андрощук Ф. А. К истории обряда интронизации древнерусских князей («сидение на курганах») / Ф. А. Андрощук // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 17-20 липня 2003 р.) / Інститут археології НАН України, Чернігівський державний педагогічний інститут ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 5-10.
34. Корзухина Г. Ф. Из истории игр на Руси / Г. Ф. Корзухина // Советская археология. – 1963. – № 4. – С. 85-102.
35. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников / Археология СССР. Свод археологических источников. – Е1-36. Ленинград: Наука, 1966. – Вып. 1: Мечи и сабли IX-XIII вв. – 176 с.
36. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников / Археология СССР. Свод археологических источников. – Е1-36. Ленинград: Наука, 1971. – Вып. 3: Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. – 91 с.
37. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников / Археология СССР. Свод археологических источников. – Е1-36. Ленинград: Наука, 1966. – Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. – 147 с.
38. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострелы) XVIII-XIV вв. / А. Ф. Медведев / Археология СССР. Свод археологических памятников. – Е1-36. – Москва: Наука, 1966. – 184 с.
39. Каинов С. Ю. Изображение креста на наконечнике копья из Черной Могилы. (Технология и семантика) / С. Ю. Каинов, А. С. Щавелев // Древнейшие государства Восточной Европы. 2003 год: Мнимые реальности в античных и средневековых текстах. – Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2005. – С. 83-90.
40. Петрухин В. Я. Ритуальные сосуды из курганов Гнёздова и Чернигова / В. Я. Петрухин // Вестник Московского государственного университета. – История. – 1975. – № 2. – С. 78-92.
41. Самоквасов Д. Я. Могилы русской земли / Описание археологических раскопок и собрание древностей профессора Д. Я. Самоквасова / Д. Я. Самоквасов / Труды Московского Комитета по устройству Черниговского археологического съезда. – Москва: Синодальная типография, 1908. – 276 с.
42. Пушкина Т. А. Бронзовый идол из Черной могилы / Т. А. Пушкина // Вестник Московского государственного университета. – История. – 1984. – № 3. – С. 81-87.
43. Щеглова О. А. О возможном прототипе изображений на оковке большого рога из Черной могилы / О. А. Щеглова // STRATUM + Петербургский археологический вестник. – Санкт-Петербург-Кишинёв, 1997. – С. 246-257.
44. Финдейзен Н. Ф. Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века / Н. Ф. Финдейзен. – Москва: Госиздат, 1928. – Т. 1. – Вып. 1: С древних времён до начала XVIII века. – 104 с.
45. Історія української музики: В 6 т. / АН УРСР. Інститут мистецтва, фольклору

та етнографії ім. М. Т. Рильського; Редкол.: М. М. Гордійчук (голова) та ін. – Т.1: Від найдавніших часів до середини XIX ст. / Л. Б. Архімович, Т. П. Булат, М. М. Гордійчук та ін.; Редкол. тому: М. М. Гордійчук (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – 448 с.

46. Фехнер М. Ф. Древнерусское золотое шитьё X-XIII вв. в собрании Государственного Исторического музея / М. Ф. Фехнер // Средневековые древности Восточной Европы / Труды Государственного Исторического музея. – Москва, 1993. – Вып. 82. – С. 3-21.

47. Михайлов К. А. Ранние образцы древнерусского золотого шитья из Чернигова и Шестовицы / К. А. Михайлов // Чернігів у середньовічній ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів / Чернігівська міська рада; НАН України: Інститут археології, Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка; Всеукраїнська спілка краєзнавців; Редколегія: О. Б. Коваленко (відп. ред.) та ін. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 138-153.

48. Ширінський С. С. Угорські речі в курганах Русі X ст. / С. С. Ширінський // Слов'яно-руські старожитності // АН УРСР, Інститут археології. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1969. – С. 118-124.

49. Толстой И. И. Русские древности в памятниках искусства / И. И. Толстой, Н. П. Кондаков. – Санкт-Петербург: Типография А. Бенке, 1897. – Вып. 5: Курганные древности и клады домонгольского периода. – 170 с.

50. Лелеков Л. А. История некоторых сюжетов древнерусского искусства / Л. А. Лелеков // Художественное наследие. – 1981. – № 7(31). – С. 213-225.

51. Василенко В. М. Русское прикладное искусство. Истоки и становление. I век до нашей эры – XIII век нашей эры / В. М. Василенко. – Москва: Искусство, 1977. – 464 с.

52. Орлов Р. С. Развитие ювелирного ремесла Чернигова и его округа в X веке / Р. С. Орлов // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.» (15-18 апреля 1985 г.). Тезисы докладов. – Чернигов, 1985. – С. 52-55.

53. Орлов Р. С. Художественный металл Чернигова (Семантика оковки из Черной Могилы) / Р. С. Орлов // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 152-165.

54. Черневцов А. В. О языческой дружинной культуре Черниговщины / А. В. Черневцов // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. Сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 143-152.

55. Черневцов А. В. К характеристике языческой дружинной культуры Черниговщины / А. В. Черневцов // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.» (15-18 апреля 1985 г.). Тезисы докладов. – Чернигов, 1985. – С. 55-58.

56. Молчанов А. А. О сюжете композиции на обкладке турьего рога из Черной могилы / А. А. Молчанов // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.» (15-18 апреля 1985 г.). Тезисы докладов. – Чернигов, 1985. – С. 67-69.

Почти сто пятьдесят лет назад в Чернигове были проведены археологические раскопки кургана Черная Могила. В последующий период исследователи рассмотрели различные вопросы, связанные с этим памятником. Данная статья посвящена обзору выводов, к которым пришли ученые в процессе ее изучения.

Ключевые слова: Черная Могила, курган, захоронения, обряд, ритон.

Almost one hundred and fifty years ago in Chernigov were conducted archaeological excavations Black Grave (Chorna mohyla) burial mound. For the next period researchers reviewed various questions related to this memorial. This article devoted to overview of conclusions reached by scientists in the process of researching it.

Keywords: Black Grave, mound, burial, ritual, rhyton.